

соціальному регулюванню суспільства, його взаємозв'язок з іншими соціальними нормами, ролі права в системі національної безпеки, розуміння значення зміцнення законності та правопорядку в державі. Ці теоретичні положення, сприйняті й інтеріоризовані студентами, стають фундаментом їх правової свідомості, сприяють її формуванню.

1. Основи законодавства України: підручник / за загальною редакцією В.І.Кириленка.– Вінниця: Нова книга, 2002. – 617 с.

2. Правознавство / за ред. проф. В.В.Копейчикова.– К.: Юрінком Інтер, 2002. – 736 с.

3. *Подберезький М.К.* Проблема формування національної правової культури: монографія / М.К.Подберезький, М.П.Васильєва, Я.К.Яковенко. – Харків, 2003. – 168 с.

ВЛАСЕНКО В.М.

МІЖВОЄННА УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ НА БАЛКАНАХ (ДОПИТАННЯ ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ)

В українській історії першої половини ХХ століття важливе місце належить міжвоєнній українській політичній еміграції, яка з'явилася внаслідок Першої світової війни та поразки національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр., коли українські землі опинилися у складі інших держав.

Найширше суспільно-політичне та культурно-освітнє життя емігрантів розгорнулося в Європі. В історичній літературі розкриті різноманітні сторони життєдіяльності української еміграції на рівні континенту, його регіонів, окремих країн, політичних центрів, охарактеризована діяльність політичних партій, громадсько-політичних об'єднань, вищих навчальних закладів, наукових і культурних інституцій, української преси в емігрантському середовищі. Проте якщо існування еміграції в Центрально-Східній Європі висвітлено більш-менш широко, то на Балканах – недостатньо. У науковій літературі іноді спостерігається тенденція до екстраполяції досвіду еміграції в одному регіоні на історію еміграції в іншому регіоні. Не враховується при цьому те, що осередки української еміграції на континенті існували у різних політичних, економічних і соціокультурних умовах, що не могло не вплинути на особливості її адаптації в окремих країнах.

Міжвоєнна українська політична еміграція, перебуваючи в іншому політичному, економічному, етнічному, релігійному, мовному середовищах, спромоглася створити розгалужену мережу різноманітних громадських, економічних, культурно-освітніх, фахових та інших організацій як засобу збереження національної ідентичності й адаптації до нових умов життя поза межами Батьківщини.

Тому з'ясування механізмів впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на процес самоорганізації й адаптації емігрантів дозволить комплексно осмислити історію української еміграції у досліджуваному регіоні, визначити вклад української еміграції Болгарії, Румунії та Югославії в боротьбу за відродження української державності.

У сучасній науці при вивченні історії еміграції застосовується певна термінологія.

Поняття «*міграція*» походить від латинського слова «*migratio*», що означає переселення. Розрізняють внутрішню та зовнішню міграції. У нашому випадку йдеться саме про другий її вид. Зовнішня міграція – переселення, переміщення жителів однієї країни на територію іншої для постійного або тимчасового проживання. Формами цього явища є еміграція й імміграція.

Еміграція (від латинського «*emigrare*» – виселятися) – виселення або добровільне переселення частини населення з батьківщини до інших країн на певний час або постійне проживання. Поняття «*еміграція*» означає також певну сукупність емігрантів, які проживають у тій чи іншій країні. Залежно від чинників, які зумовлюють переселення, розрізняють такі види еміграції, як політичну або військово-політичну, економічну або трудову, етнічну або етнорелігійну та внутрішню (в межах однієї країни перебування) [1, с.32].

Хвилі еміграції – повторювані масові еміграційні потоки. Ми дотримуємося загальноновизнаної сучасними українськими вченими позиції про існування чотирьох масових хвиль еміграції. Перша розпочалася з останньої третини ХІХ ст. і тривала до початку Першої світової війни. Це була трудова еміграція. Друга хвиля охоплювала період між Першою і Другою світовими війнами і була зумовлена політичними та соціально-економічними причинами. Третя хвиля розпочалася наприкінці Другої світової війни і була викликана політичними причинами. Початок четвертої хвилі датується 1990-ми роками. Це була так звана «*заробітчанська*» (трудова) еміграція.

У межах загальних хвиль виділяють менші хвилі (етапи), що визначаються як за хронологічним принципом, так і за територіальним (географічним). Наприклад, відомий політичний діяч російської еміграції, один з лідерів Народно-трудового союзу В.Поремський щодо пореволюційної еміграції (хронологічно збігається з українською міжвоєнною) обґрунтував це тим, що «*еміграція зв'язана з епопеєю Білої боротьби і географічески починається там, где завершалась судьба различных участков этой борьбы. Так, мы различаем эмиграцию: одесскую, новороссийскую, крымскую, архангельскую, прибалтийскую, польскую и дальневосточную*» [2, с.133-134].

У нашому випадку йдеться про другу хвилю української еміграції, яка була політичною, оскільки вихід її за межі Батьківщини був спричинений явищами політичного характеру – поразкою Української революції 1917-1920 рр., встановленням в Україні радянського режиму, політичними репресіями і, як наслідок, – невизнанням більшовицької влади. Тобто в широкому сенсі міжвоєнну еміграцію можна розглядати як політичну.

Але чи можна вважати українськими політичними емігрантами ту частину наших співвітчизників, яка опинилася поза межами Батьківщини у складі Російської армії генерала П.Врангеля? У документах дипломатичних представництв і генштабу Армії УНР кінця 1920 – початку 1921 рр. кількість українських емігрантів у Туреччині та балканських країнах коливалася від кількох тисяч до десятків тисяч осіб. Така розбіжність кількісних показників пояснюється тим, що військові, дипломати та самі емігранти застосовували різні критерії щодо визначення поняття «*українець*». Найчастіше українців виділяли за географічно-територіальною ознакою, тобто місцем народження або проживання. Більшість армії Врангеля складала мобілізовані молоді люди переважно з Катеринославщини, Полтавщини, Харківщини, Херсонщини, менше – з Київщини та Чернігівщини, зовсім мало – з Волині та Поділля [3, арк.107]. Тому за цією ознакою питому вагу українців серед усього російського емігрантського загалу визначали у 70% і навіть 80% [4, арк.212]. Проте не всі народжені в Україні вважали себе українцями, так само як частина кубанських козаків в еміграції ототожнювала себе більше з Україною, ніж з Росією.

В умовах екстремального, непевного, складного становища, яким насправді й є еміграція, для багатьох біженців поділ на українців і росіян був умовним і мінливим. Наприклад, колишні професори Новоросійського (Одеського) університету Василь Зав'ялов та

Михайло Попруженко спочатку прихильно поставилися до української справи у Болгарії, у 1922 р. були членами Тимчасового комітету Українського товариства Червоного Хреста, але згодом стали її критиками та ворогами [5, л.1-2]. З іншого боку, у 1923 р. до правління Української громади у Софії звернулося декілька учнів російської гімназії у Софії з пропозицією прийняти їх до складу організації, щоби мати можливість «*дочекатися тої години, коли ми всі станемо під жовто-блакитний стяг*» [6, с.114-115].

Крім того, чимало українських емігрантів у період національно-визвольної боротьби 1917-1920 рр. служили у різних арміях: гетьманській, УНР, УГА, ЗСПР, РА, Червоній, а також у партизансько-повстанських загонах. В еміграції вони могли прилучитися як до української, так і російської спільноти. Тому при виборі визначальною могла стати як матеріальна сторона (орієнтація на того, хто забезпечить найнеобхіднішим – їжею, ночівлею та ліками), так і національне самоусвідомлення, незважаючи на матеріальну скруту. Так, під час зустрічей з деякими українськими біженцями у Болгарії в українського дипломата К.Мацієвича склалося враження, що довготривале перебування під впливом політичних настроїв щодо української справи, які панували у Криму, не сприяло вияву ними своєї національної ідентичності. Дехто з них, на його думку, вважав себе українцем доти, доки сподівався мати від цього більше користі, ніж від російського підданства [3, арк.56].

Українців розрізняли і за рівнем національної свідомості. Вже тоді з-поміж них виділяли свідомих, малосвідомих, несвідомих і ренегатів або малоросів. При цьому майже усі вони у Болгарії перебували у російському емігрантському середовищі, під впливом російських старшин та численної російської інтелігенції і тому думати про «*якусь там Україну*» на початку еміграції, як стверджував В.Филонович, просто не могли. До того ж, на емігрантів впливало і русофільство болгар [4, арк.212]. Дипломатичний агент УНР в Болгарії В.Драгомирецький поділяв усіх українців на дві групи: «*свідомі і такі, які сліпо тримаються Врангеля. Перші зовсім відокремились від армії Врангеля, тримають постійний зв'язок з українським посольством і відносяться негативно до добровольців. Правда є ще такі, які не зовсім відійшли від Врангеля і тримаються його за для харчів, але кількість їх з кожним днем зменшується. Друга група – «українці по назві», служать Врангелю може ще й вірніше як великороси..., не люблять ніяких політичних балачок, задоволені харчами, вихваляються дисципліною і дуже підозріло приймають інформації про Головного Отамана Петлюру і його військо», проте малороси*

«з'ясовуються перед нами в своїй прихильності, але це все постійно робиться, при звісних умовах: «без Петлюри», «без самостійности», при признанню «общерусского языка», «единой общей родины» і т.д.» [3, арк.103зв-104, 108].

Отже, у вузькому сенсі українською політичною еміграцією можна вважати ту її частину, яка була політично вмотивованою, ідеологічно визначеною, організаційно структурованою та сповідувала ідеї відновлення незалежної та суверенної України у різних її формах.

Міжвоєнна політична еміграція була, з одного боку, добровільною, оскільки не було спеціальних юридичних актів, окрім постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету «Про адміністративне вислання» від 6 вересня 1922 р. [7, с.632], за якими ту чи іншу категорію населення примушували залишити Батьківщину. Тобто людина мала вибір – залишитися чи емігрувати. З другого боку, еміграція була примусовою, оскільки ситуація революції та протистояння одночасно кількох військово-політичних сил в Україні, небезпека репресій, втеча від голоду, неприйняття радянської влади змушували до еміграції.

Українську еміграцію міжвоєнного періоду в Південно-Східній Європі можна вважати компактно-масовою, дисперсно-масовою й індивідуальною. Перший тип еміграції – евакуація у листопаді 1920 р. з Криму армії генерала Врангеля, велику частину якої склали українці. Одночасно з нею звідти евакуювалися й українські повстанські загони. Другий тип – перехід у листопаді 1920 р. українсько-румунського кордону кількома окремими військовими частинами Армії УНР (переважно підрозділи 2-ої запасної бригади 7-ої Кулеметної дивізії), повстанськими загонами та залишками армії Н.Махна. Третій тип еміграції характерний для всього періоду революційних подій 1918-1920 р. (переважно через чорноморські порти або сухоходом через румунський кордон), перших післяреволюційних років та під час Голодомору 1932-1933 рр. в Україні через румунський кордон (р. Дністер).

Одночасно міжвоєнна еміграція мала риси трудової еміграції, оскільки становила собою широкомасштабну міграцію трудових ресурсів. Так, у жовтні 1921 р. у складі російських й українських біженців, які перебували у Королівстві сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), переважали чоловіки (68,6 %), з яких питома вага осіб найбільш працездатного віку (19-45 років) дорівнювала 67% [8, с.98]. Тобто еміграція була і важливим економічним чинником. До того ж, головним мотивом переїзду емігрантів з однієї країни перебування до іншої, наприклад, з балканських країн до Франції,

Канади та США, був пошук засобів для виживання. Міжвоєнну українську еміграцію можна вважати дифузною, оскільки в її складі були представлені майже усі групи українського суспільства, які опинилися поза межами Батьківщини в результаті такого масштабного соціального катаклізму, як Українська революція 1917-1920 рр.

Імміграція (від латинського «*immigrare*» – вселятися) – в'їзд особи на територію держави на тимчасове або постійне проживання. Іммігрантом вважається як іноземний громадянин, так і особа без громадянства. Перебуваючи на території іншої держави, вони місцевою владою визначалися як іммігранти.

Репатріація – повернення емігрантів на батьківщину. Близьким до цього поняття за суттю, але вужчим за змістом є так зване «поворотство». Воно є багатовимірним, оскільки в окремих соціальних групах мотиви повернення на батьківщину були різними, наприклад, у пересічних громадян (біженців), військовополонених, інтернованих вояків проти більшовицьких армій, політичних діячів, творчої інтелігенції, а також повернення як підтримка встановленої більшовицької влади [9, с.465]. Іноді для означення процесу повернення на батьківщину використовують поняття *рееміграції* [10, с.258; 11, с.313; 12, с.186]. Проте у спеціальних роботах з історії еміграції це поняття має дещо інший зміст [13, с.38; 14, с.56], а саме – переселення емігрантів з однієї країни до іншої або вторинна міграція. Тогочасні українські політичні емігранти чітко розрізняли поняття *репатріації* та *рееміграції*. Про це свідчить доповідь «*Репатріація та рееміграція української еміграції з Румунії*» О.Долинюка на III Конференції української еміграції в Румунії, що відбулася 12-14 вересня 1925 р. у Бухаресті [15, арк.5зв]. Такої точки зору дотримуємося і ми при застосуванні поняття рееміграції, коли йдеться про міграції українських емігрантів з однієї балканської країни до іншої або з балканських країн до країн Центральної та Західної Європи чи Америки.

Для означення населення, яке залишило Україну й оселилося в країнах Південно-Східної Європи, у літературі також застосовується поняття *біженці*. При цьому самі українські емігранти розрізняли поняття *емігрант* і *біженець*. На I Конференції української еміграції в Румунії, що відбулася у вересні 1923 р. у Бухаресті, на цьому наголошувалося у доповідях «*Про репатріацію української еміграції*» Д.Геродота та «*Про правове становище української еміграції в Румунії*» Д.Маєр-Михальського. Обидва доповідачі політичними емігрантами вважали тих осіб, які зі зброєю в руках боролися за національно-державну незалежність України або брали

активну участь в захисті права українців на створення власної держави. Решту складала біженці. При цьому емігранти пропонували румунській владі враховувати цей поділ при вирішенні питання про репатріацію [16, арк.37-37зв, 47]. Пізніше відомий український політичний діяч Б.Лисянський на сторінках паризького тижневика «Тризуб» визначив «істотну, глибоко-принципову різницю по-між еміграцією та біженством. І та, і друге назовні випадають однаково, але різняться своїми внутрішніми причинами – характером тих життєвих імпульсів, що їх породжують. І біженство, і еміграція являють собою акт масового залишення рідної землі, на якій людина виросла і з якою зжилася, до якої її в'яжуть фізичні та психологічні зв'язки. Але в той час, як біженство зроджують події стихійно-епізодичного характеру, хоч би навіть і з соціально-політичним підкладом (наприклад, погроми на ґрунті класової боротьби, або національної чи релігійної ворожнечі), – еміграцію породжують на загал події характеру історичного, органічно зв'язані з цілим процесом попереднього життя даного суспільства, з його розвитком, еволюцією, з усією його минувиною, сучасністю й змаганнями та планами на майбутнє» [17, с.5-6]. Тобто емігрант – це людина, яка свідомо не сприймає новопосталого державного устрою та є його супротивником. Між емігрантом і біженцем існує і психологічна різниця. Якщо емігрант залишає межі батьківщини з вірою у майбутнє, то біженець усією душею рветься назад. Загалом поняття *біженець* ширше за поняття *емігрант*, оскільки друге має політичне забарвлення.

Застосовується також поняття «*діаспора*», що з грецької означає розсіяння. Це стала сукупність людей єдиного етнічного походження, які проживають поза межами батьківщини в іноетнічному й інонаціональному середовищі на правах національно-культурної меншини. Діаспора може формуватися як за рахунок автохтонного населення, яке опинилося у складі інших держав внаслідок територіальних поділів, так і емігрантів/іммігрантів. Тобто еміграцію можна розглядати як джерело і певний етап формування діаспори.

У науковій літературі з проблем еміграції використовується поняття «*адаптація*» (від латинського «*adaptare*» – пристосовувати) – пристосування індивідуума або соціальної групи до нових соціальних умов. Це важливий і перманентний фактор розвитку історичного процесу. При цьому людина не тільки пристосовується до умов, що змінюються, але і сама намагається їх змінити. Оскільки існують різні типи міграції, то відповідно розрізняють

і типи адаптації. У нашому випадку йдеться про еміграційну адаптацію. Важливими факторами впливу на адаптацію емігрантів є, по-перше, міжнародна політична та економічна (наприклад, економічна криза 1929-1932 рр.) ситуація, по-друге, соціально-економічна та політична ситуація в країнах-реципієнтах, по-третє, ставлення влади країн-реципієнтів до іммігрантів та існування відповідних державних або громадських структур допомоги новоприбулим, по-четверте, наявність відповідної етнічної спільноти (земляцтва) або національної меншини в країні перебування емігрантів. У процесі адаптації до нового соціального середовища емігранти стикаються з цілою низкою проблем юридичного (правове становище), соціального, трудового, фінансового, культурного, релігійного, світоглядного, мовного та психологічного характеру.

Ступінь адаптації емігрантів залежить як від рівня їхньої політичної активності, так і форм політичної та соціокультурної діяльності. З появою в тій чи іншій країні великої кількості емігрантів в їхньому середовищі обов'язково розгортається громадсько-політична діяльність – утворюються або відновлюють свою діяльність політичні партії, громадські організації, комітети, виникає преса. Всі ці вищевказані чинники, у свою чергу, впливають на емігрантське середовище. Паралельно розгортається і соціокультурна діяльність емігрантів. Створюються економічні, культурні, освітні, професійні, спортивні, благодійні й інші організації. Тому політична та соціокультурна діяльність сприяють не тільки адаптації емігрантів, але і збереженню ними національної ідентичності [18].

У зв'язку з цим використовується також поняття «*організація*» (від латинського «*organum*» – інструмент, знаряддя). Її різновид – громадська організація – вид соціального утворення, сукупність людей, формально чи неформально об'єднаних для спільної діяльності, реалізації в межах певної структури відповідної програми або цілей, виконання певних завдань на основі спільності інтересів та законодавчо або іншим чином встановлених правилі процедур.

Отже, питання про термінологію, що застосовується при дослідженні історії української еміграції міжвоєнного періоду, є актуальним і потребує обговорення не тільки істориками еміграції, але і фахівцями інших галузей суспільних наук, наприклад, соціології, політології, культурології, соціальної психології тощо. Порушенні нами питання стосуються лише частини широкій проблематики щодо еміграції. Сподіваємося, що незабаром будуть висвітлені інші

дискусійні питання історії міжвоєнної української еміграції в Європі, зокрема щодо визначення кількості та хронологічних меж хвиль, напрямків та потоків еміграції, регіональних особливостей її існування тощо.

1. *Ясь О.В.* Еміграція, її мотиви та види / О.В.Ясь // Енциклопедія історії України: В 5 т. – К., 2005. – Т.3: Е – Й. – С.32.
2. *Поремский В.Д.* Стратегия антибольшевистской эмиграции; избранные статьи 1934-1997 гг. / В.Д.Поремский. – М., 1998. – 288 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3696, оп.2, спр.308.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.269, оп.2, спр.282.
5. Централен държавен архив на Република България, ф.1717К, оп.1, а.е.415.
6. Українська еміграція в Болгарії // Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч.2-3. – С.114-115.
7. Постановление Всеукраинского центрального исполнительного комитета «Об административной высылке» от 6 сентября 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Харьков, 1922. – №39 (7 октября). – С.632. УРСі примусове вислання за межі країни інакодумців (переважно з інтелігенції) було юридично оформлено декретом Всеросійського центрального виконавчого комітету від 10 серпня 1922 р. Про застосування цих актів в Україні див.: *Васильев К.К.* Философский пароход 1922 г. (по материалам протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины) / К.К.Васильев // Сумська старовина. – Суми, 2002. – №10. – С.258-263.
8. *Козлитин В.Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919-1945 гг.) / В.Д.Козлитин. – Харьков, 1996. – 476 с.
9. *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття) / В.Піскун. – К., 2006. – 672 с.
10. *Авдеев В.А.* Изгнание и возвращение. Из истории эвакуации русской армии генерала П.Н.Врангеля в ноябре 1920 г. из Крыма и возвращения части ее на родину / В.А.Авдеев, В.Г.Краснов // Русский исход. – СПб., 2004. – С.245-271.
11. *Кабузан В.М.* Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В.М.Кабузан. – М., 2006. – 658 с.
12. *Тарле Г.Я.* Адаптация российских эмигрантов в конце 1930 – начале 1940-х гг. Канун и начало Второй мировой и Великой Отечественной войн (историографический аспект) / Г.Я.Тарле // Адаптация российских эмигрантов (конец XIX – XX в.): исторические очерки. – М., 2006. – С. 179-253.
13. Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т.5: Українці за межами УРСР (1918-1940). – К., 2003. – 720 с.
14. *Кёсева Ц.* Болгария и русская эмиграция: 1920-1950-е годы / Ц.Кёсева. – М., 2008. – 312 с.
15. ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.158.
16. ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.157.
17. *Лисянский Б.* Українська політична еміграція, як історичне з'явище / Б.Лисянский // Тризуб. – Париж, 1935. – №49. – С.4-9.
18. Більш детально про форми і проблеми адаптації емігрантів див.: *Поляков Ю.А.* Адаптация и миграция в историческом контексте / Ю.А.Поляков // Адаптация российских эмигрантов (конец XIX – XX в.). Исторические очерки. – М., 2006. – С.5-20.